

П.Т. ӘУЕСБАЕВА

ЕРТЕГІ СЮЖЕТИНДЕГІ ЭПОС ӘСЕРІ

Ертегі сюжетіндегі эпос әсері кейіпкер максатының мәнінен айқын танылады. Ол – өз күшкайраты мен ержүректігі арқылы негізгі жауын жену. Қалған әрекеттер соның аясында ғана көрінеді. Ашық соғыста, жекпе - жекте жену – хас батырға тән қасиет. Осы қасиетті эпос ертегі кейіпкерінің бойына дарытады.

Ұрпактардың ерлік дәстүрін дәріптейтін генеологиялық циклденуге түскен қаһармандық эпос әсері де батырлық ертегі үлгісінде мол көрініс табады. Әр батырдың ғажайып тууы, қалыңдық іздел сапарға шығуы т.б. жайларын ұзақ баяндап отыру, бір-біріне жалғасып жатқан, тізбекті жырлардың табиғатына тән емес. Соңдықтан да тұтастанған жырларда сюжет бірден ситуациядан басталып, әкeden балаға жалғасып келе жатқан ел қорғау мен жауға қарсы қуреске баса мән беріліп, осы максаттағы кейіпкердің іс-әрекетіне назар аударылады. Ертегі сюжеті де осы зандалық бойынша өрбиді.

Мысалы, «Жалғыз жігіт ұрпактары» атты ертегіде Жалғыз батыр мен оның бірнеше ұрпағы: баласы, немересі, немере інісінің ерлік қуресін дәріптейді. Жалғыз батырдың өз баласы Шашбай – онан туған Ертүяқ, Ертүяқтың балалары – Найзабек пен Теміртай, олардың балалары Қылыш пен Темір де нақтылы жау қалмақпен соғысады. Кейінгі ұрпак алдыңғы ата-бабасының ерлік дәстүрін жалғастырып, ата кегін алады, арманың жүзеге асырады. Ертегі Жалғыз батырдың қалмақпен соғыс үстінде қаза табуы, өлер алдында, жолдасына іште қалған баласын аманат етуімен басталады.

«Қаһарманның қайтыс болуын кең суреттеу – әкелі-балалы батырларды жырлайтын шығармаларға тән» [1,85]. Батырдың дуниеге келер алдындағы әкесінің қаза табуы, оның анасының ішінде қалуы көне заманғы «ғайыптан туу мотивінің феодализм заманына сәйкес «ерекше жағдайда туу мотивіне» ауысып, батырды ерекше етіп суреттеу үшін қолданылған. Болашақ батырдың тұмысы ғана емес жылдам өсуі, алып күш иесі атасынп, айналасына қауіп төндіруі де ертегі зандалығына сай өрбиді. Кемпірдің жалғыз баласын ұрып өлтіруі мен өргемегін бұзуы арқылы әкесі жайлы шындықты естіп білуі, өзіне сай тұлпар тандап мінүі, жауға жалғыз аттанып, жалғыз шайқасып женеу классикалық қаһармандық эпос мазмұнымен («Алпамыс батыр») сәйкес келеді. Жауын женген Ертүяқтың баласы Шашбайды ертіп, жауына аттануы, ұрыс үстінде мерт

булуы, яғни әке өлімі – жаңа үрпақтың ерлік аренасына шығуының алғышарты ретінде алынады.

Батырдың екі ұлының қарым-катынасы, патриархалды отбасылық әдетке құрылғандығы, Темірдің Шашбайға ұлкен ретінде үйленуге жол беруінен де көрінеді. Батырлардың ерлігі тарихи дүшпандармен соғыста ғана емес, мифологиялық жаулармен күрес үстінде де танылады.

Шашбай қалыңдығын айдаһар тырағынан құтқару арқылы, ерлікпен үйленеді. Інісінің қалыңдығын да дәудің қысымынан бетпе-бет қүресіп, жену арқылы арашалап алады. Ағайынды екі батырдың ұрпактары Найзабай мен Қылышбайдың әпикалық дүшпандар аттанар алдында Шашбай дүниеден өтеді. Әкесі Ертүяқтың басына барып, сол жерде жан тапсырады. Жас батырлар аталарының кегін қайтарып, жауын женеді. Яғни, ертегі кейіпкерлері, батыр әкенің балалары ата салтына сай әркет етеді, әкесінің кегін қайтарып, ел-жүртін, шаңырағын қорғайды.

Казак фольклорындағы циклдық тұтастанудың классикалық үлгісі – «Қырымның қырық батыры» қаһармандық эпосы. Онда бір ғана өulet емес, белгілі бір тарихи кезеңнің тұтас бейнесі сипатталған десек, мұндай тұтастану белгілерінің батырлық ертегілер сюжетіне де тән екендігі көніл аудартады. Мысалы, «Ақ білек қызы – Тұрғын бала» батырлық ертегісі – қазактың тұтастанған «Қырымның қырық батыры» жырының ертегіге айналған бір үлгісі. Ертегі оқиғасы Бөген батыр әйелінің толғатуынан басталып, батырдың өзге әйелдерінің кіші әйелге қастық ойлауын және мыстанның түрлі әрекетінен туындағын жағдайларды баяндайды. Жыр үлгісінде берілген таныстыруда ногайлы батырлары санамаланады. Сүйіндіктің ұлы Тоған, Қырымнан шыққан Тарғын, Жанбыршының ұлы Телағыс, Мұсадан туған отыз ұл, Смайыл Тобаяқ, Қарасай, Қази, Алпамыс, Шынтемір ұлы Асылхан т.б.

Қанікей-Тінікейдің Ақборыққа қастандық жасап, туған баласының орнына иттің күшігін салып, ханмен араздастыруы – патриархалды полигамиялық отбасындағы әйелдер арасындағы жаулықты білдіреді. Ұлкен әйелдердің кіші әйелге зәбір көрсетуі – кіші әйелден туған ұл баланың мұрагерлікегі басымдығын күndeумен байланысты.

Ертегідегі Ақбілек пен Тұрғынның айдалада аң аулап, өмір сүруінде де көне сенімдердің ізі жатыр (алғашқы ағайынды ұл мен қызы туралы

мифтер). Қаһармандық жырдың ықпалы Ақбілектің атасымен диалогының, Тұрғын хабарының жыр үлгісінде берілуінен де көрінеді. Кейіпкердің екі түрлі ерлік жорықтары көрініс тапқан. Біріншісі, Жалмауыз кемпірдің тапсырмаларымен жыланды өлтіруі, Самұрық құстың балапандарын құтқаратын қиял-ғажайыптық ертегі дәстүрі болса, екіншісі, қалың қалмақпен жалғыз соғысып, еліне аман-есен оралуы. Сондай-ақ «Әлібек батыр» ертегісі өзінің композициялық құрылышындағы әр түрлі тарихи дәуірлер кезеңін танытатын, түрліше мотивтердің кат-қабат колданысымен, ертегінің эпосқа, эпостың ертегіге әсерін танытатын табиғатымен ерекшеленеді.

Ертегі сюжетінің бастауы қоғамның даму жолындағы жекеменшіктің толық қалыптасқан кезеңіндегі баласыздықты желеу етіп, жеке тұлғаны қоғамнан шеттету сарыннымен басталады. Ұлы жок әкенің мал-мұлқіне көз аларту, оны кемсітіп, жалғыздығын бетіне басу секілді жайлар казақ эпосындағы феодалдық патриархалды қазактар әсерін танытады. Қаһармандық эпостардағы (Қобыланды, Алпамыс) ата-ананың баласыздығына қүйінүі өз әuletі мен рудың корғансызы екендігіне, байлығының иесіз екендігіне налудан туады.

Мал-мұлқ іесі ретінде үл бала рөлінің басымдығымен баласы жоқтардың қоғамнан шеттетілуі туралы сарындар көне түркі салттарында да сакталады. Мысалы: «Кімде-кімнің ұлы, қызы жок – қара отауға қалдырындар. Қара киізді астына төсеп, қара қойдың етін алдына тартындар. Жесе жесін, жемесе, тұрсын да кетсін» деген еді. Ұлы барды ақ отауға, қызы барды қызыл отауға кондырындар, ұлы, қызы жоқты Тәнірі қарғапты, біз дағы карғаймыз, мейлі білсін деген еді» [2,170] – дейтін жолдарда бір рудың, араларында ешқандай бас арыздығы жок екі begi, той иесі Байындыр мен баласы жок Дерсеканның арасындағы қарым-қатынасты баяндайды. Бұл түсініктің тамыры-тым ерте дәуірлердегі ырым-салттармен байланысты.

Ертегі сюжетінің курделілігі кейіпкердің ғайыптан туу мотивінің ең көне және кейінгі кезеңдердегі элементтерінің қабат өрілуінен байкалады. Өйткені «Мотивтің түрлери бірін-бірі ауыстырғанда алдынғысы мұлде күрып кетпейді және тек соңғысы ғана қалып қоймайды. Олар фольклорда бәрі қатар жүреді. Себебі, оларды туғызған сенімдердің қалдықтары да қатар жүреді»[3,254].

Ең алдымен, ерекше жағдайда туу мотивінің ислам әсерінен өзгерген түрі – перзентсіз атанаға мұсылман өулие-әнбиелердің ракымы түсіп, түсінде аян беру арқылы перзент дүниеге келеді. Ол ертегіде мола басындағы басында ақ

сәлдесі, астында карагер аты бар өулие түрінде көрінеді.

Екіншісі, ғайыптан туудың көне тотемдік сипаты. Әулие-әнбие арқылы пайда болған перзенттің (Әлібектің) анасының арыстан етіне жерік болып, оны жеуі.

Кейіпкердің дүниеге келген сәтіндегі ерекше жағдайды суреттеуі де ертегінің өзгешелігін танытады. «Алпыс қанат ак орданың суға толып кетуі, отырған әйелдердің сырғаларын ескек қылып, судан азар шығуы, Әлібектің туылғанда анасының ішінен алты қарыс селебесін ала шығуы т.б. Ерекше туылған бала ерекше өседі: «алпыс қойдың баласы асығына, тоқсан қойдың терісі тобығына жетпейді».

Кейіпкердің батырға тән ат таңдал мініп, ерге керек құсы мен итін таңдаудағы жолы да өзгеше өрнектеледі. Ол қазактарда сақталған көне аналық дәуір ғұрыптарының бірі – аванкулат салтына байланыстылығы. Бұл ғұрыптың мазмұны: жиен мен нағашы арасындағы қалыптасқан қарым-қатынастар жүйесін танытады. Ол – нағашының жиенге әрдайым камқор болып, жиенің өтінішін барлық уақытта орындау міндеттілігі, егер орындалмаса, жиен тарапынан жасалған қандай қысымдарға да қарсылық көрсетпеу қажеттігі т.б. жағдайлар. Қазақ арасында ұзақ уақыт сакталған бұл салт бойынша, нағашы жиеніне әрдайым тарту-таралғылар жасап, қыз айттырып, қалың малын да өзі төлеген жайттар болған.

Ер Әлібектің нағашысына келіп, Орқызыл атын, Құмарлан итін, Құбақұс атты құсын қалап алуы – осы салттардың ертегідегі көрінісі екендігі жөнінде С.А.Қасқабасов енбегінде алғаш рет сөз болған.

Ертегіде аттын ең сенімді дос, жақсы жолдас және адал көмекші ретіндегі мәнін ерекше дәріптелеген. Тұыс-тумысынан да артық жанашырлық танытып, өлген жерінен қайта тірліуіне себепші болатын тұлпар бейнесі «Ер қанаты – ат» дейтін қаһармандық эпос салтына сай өрнектелген.

Әлібек батырдың жауы Жекешүнақпен жеке-жегін суреттейтін эпизодында да батырлық жырлардың дәстүріне сай: кезек алысу, қарсылас батырдың да күшін өсірелей суреттеу т.б. зан-дышықтар ықпалы анғарылады.

«Әлібек батыр» алғаш рет А.В.Васильев жариялаган «Образцы киргизской народной словесности» (Оренбург, 1898) атты кітапта, кейін «Қазақ ертегілерінің» (1982) 2-томында, «Қиял-ғажайып ертегілерінің» қатарында қаралған. Ал, 1989 жылғы халық әдебиетінің көп томдығының 4-томындағы жарияланымында көптеген әдеби өзгертулерге, редакциялауларға үшыраған.

Ал «Алпамыс батыр» жырының ертегілік түрінде эпоста баяндалатын оқиғалар түгел қамтылмайды. Ертегінің сюжеттік қанкасын күрайтын негізгі мотивтер: баласыздық зары, өулие-әнбиелердің көмегімен кейіпкердің дүниеге келуі, батырдың ат таңдаң мінүі, жалмауыздың алдауымен зынданға тусуі, атының батырды зынданнан шығаруы, еліне келгенде әйелінің тойының үстінен шығып, Ұлтанқұлды жеңіп, дегеніне жеткені ертегі тілімен қыскаша баяндалады.

«Алпамыс батыр» жырының сюжеттіндегі кейбір мотивтер ежелгі замандардағы сак, скиф жұрты заманынан бастау алады. Сондай-ақ, жырдағы, ертегідегі батырдың еліне келгенде әйелінің тойының үстінен шығуы көне гректің «Одиссея» жырында да бар. Аталмыш мотивті төрөн зерттеген ғалым И.И.Толстой батырдың еліне оралғанда, бүкіл жұртының танымай қалу себептерін жан-жақты қарастьырған [4,59]. Алпамыс батырдың түркі халықтарындағы түрлі версияларын салыстыра келіп, кейін В.М.Жирмунский «Алтайдың батырлық ертегісі» «Алып Манашпен» ұқсастықтарын сөз қылған.

Ал, «Алты жасар Алпамыс» ертегісінде әкесінің кегін, ел намысын құған алты жасар батырдың ерлік эпизоды басты негізге алынады. Мұнда Алпамыс әкесінің аты Байбөрі емес, Жұзбай деп беріледі. Қарсылас жақтың «тұс көрү» арқылы батырдың бейнесі сипатталып, болашак соғыстың бағдары айқындалады. Ертегіде Алпамыстың негізгі көмекшілері – соқыр қаз, жолдас жігіті.

Қаз – көне тотемдік түсінік. Бұл қазақтың шежірелік тарихында бүкіл халықтың арғы атасы ретінде түсінілетін ұғымдарда бар. Алпамыс батырдың қаздан хабар айтуды – өзге түркі халықтарының батырлық эпосы мен ертегілеріне де тән мотив. Мысалы: Башқұрттың «Алпамыш и Барсын - Хылуу» деп аталатын ертегісінде жалғыз қаздан Барсын Хылу хат жолдаса, Алтайдың «Алып-Манашында» Алып Манаш – бір қаздың канатын сындырып алып, өзінің еліне хат жазады. Бұл – өзбектің «Алпамышына» да тән.

Эпостық сарынның ертегі мазмұнында есу жолы оның негізгі сюжеттеріне де ықпал ететіндігіне мысалдар мол. Мысалы, «Жарты Тәстік» ертегісіндегі кейіпкердің ғажайып тууды (тәстік жеген сон пайда болу), Самұрықпен «достасуы» сиякты сарындары «Ертәстік» ертегісінен ұқсағанымен «жарты Тәстік» ертегісінің композициялық құрылымы мен негізгі кейіпкер өрекетінің себептері мүлде өзгеше.

«Жарты Тәстік» ертегісінің әлеуметтік сарыны басым. Мифологиялық жауларын жеңген Жарты Тәстіктің еліне оралғанда, айттырған

қалындығын қалмақ ханының алмақ болып жатуы, елін қалмақ ханының шауып кетуі, қалын қалмақпен соғысып, жалғыз өзі жеңі «Жарты Тәстіктің» эпос өсерінен жаңғырған батырлық ертегі екенін дәлелдесе, «Totan батыр» ертегісінде Totan батырдың қайын жұртының қызын тапсырмасы – реалды жау қалмақ, Еділ бойындағы Сахын ханды бағындыру. Қаһармандық эпос салтына сай батыр барлық көмекшілерін қалдырып, жалғыз өзі жаумен он жеті күн алысып, қайын жұртына қаратады. Онан кейінгі ханының талаптарын, да көмекшілері арқылы жеңі ертегі шартына сай беріледі.

Көркемдік бітімі бөлектеу ертегінің бірі – «Қойши батыр» ертегісі. Ертегінің батырлық ертегіге тән белгісі – батырдың бес қаруының бірі – қылышты дәріптеу. Өйткені мұнда өзге ертегілердегідей батыр ерекше туып, болмысынан батыр болмайды. Қарапайым тіршілік иесі (қойши) ойланып отырып, батырлық көрсетуді мақсат етіп қояды да, ерекше қылыш жасату арқылы ежелгі батырларға тән өнер көрсетеді. «Қылыш, семсер батырдың бес қаруының бірі ретінде көнеден бері түрлі даму, шындалу жолынан өткен. Ол кесумен бірге шабу функцияларын да атқарған. Б.д. дейінгі VI ғасырмен дәуіріміздің III ғасырдың арасында өмір сүрген скиф, сак, сарматтардың семсерлері қыска болған, келе-келе сабы, балдағы, жүзінің формалары мен жасалған материалына байланысты өзгеріп отырған» [5,76].

Асыл алмастан соғылған қылыш «Зұлпықар» деп аталған. Зұлпықар- арабша Зу-л-Фикар. Мұнда Хазірет Әлінің пайғамбар ғалайхиссаламнан кейін, күйеу баласы Хазірет Әлі ұстаған Зұлпықар сілтегенде ұзарады деген түсінік бар.

Жәбіреіл жәнненнан
Алып келген 4 қылыш.
Бірінің аты – хам-хам,
Бірінің аты – сәм-сәли.
Бірінің аты – Зұлқыжа,
Бірінің аты – Зұлпықар [6,96].

Қылыштың батырдың негізі қаруы ретіндегі қызметі өзге ертегілерде де көрінеді. Мысалы «Құйым батырда» – бұктемелі ақ семсер.

«Қойши батыр» ертегісінде батыр – қойши қалындығын құтқарудағы, айданармен алысып, халықты аждаға тырнағынан құтқарудағы ерліктерін, бар малын сатып, арнағы жасатқан қылыштың көмегімен жасайды. Яғни, ертегіде батырдың аса маңызды атрибуты – қару-жаракқа ерекше мән берілген.

Ал «Ер Тарғын» – батырлық жырының ертегілік үлгісі жөнінде айтсақ, алдымен, жыр-

дың бірнеше версиясы белгілі. Олар: 1859 жылы Н.И.Ильминскийдің Марабай жыраудан жазып алып, 1862 жылы «Қазан университеті» бастасынан шығарған версиясы және В.В.Радловтың жариялаған нұсқасында ноғайлы дәүірінің суреті басылған.

Марабай жырлаған нұсқалар Қазан университетінің кітапханасында сакталған. Жырдың бір нұсқасын қостанайлық Н. Саркин 1904 жылы орыс тіліне аударып, «Богатыр Тарғын» деген атпен бастырған. 1922 жылы жырдың тағы бір нұсқасын Ә. Диваев Ташкентте жариялаған.

Ал В.В.Радловта «Ер Тарғынның» қырым елі ауыз әдебиеті нұсқаларынан құрастырылған қарасөз түріндегі үлгісі берілген. Бұл әңгіменің сюжеті де, кейіпкерлері де қазақ тіліндегі жырдан өзгеше. Зерттеушілер «Ер Тарғын» жырының екі вариантын негізге алады. Бірі – Ильминский бастырған Марабай варианты, екіншісі – осы В.В.Радловтың қырым елінен жинаған «Ер Тарғын» атты аныз-әнгімесі [7,386].

Ертегіде Марабай нұсқасындағы негізгі сарындар толық сакталады. Жырдың әсері айқын. Диалогтар Тарғынның Ақжұніспен, Ақжұністің, Картқожаның диалогы, Тарғынның Домбауымен сөз қағысы жыр үлгісінде берілген. Ертегіде Ер Тарғынның ел билеушілерімен келіспеушілігіне көп көніл бөлінеді. Ол жөнінде: «Құдайға қарсылық көне эпосқа тән болса, класикалық эпоста билікпен келіспеу, билеушіге карсы келу тән» – дейді Мелетинский [8,62].

Сондай-ак, белгілі «Қырымның қырық батыры» эпосының ертегілік түрі – «Қарадөң батыр» ертегісі. Қарадөң батырдың қалмақта кеткен кегін іздеуі – ертегінің негізгі сарыны. Жырдағы тоқсан баулы ноғайлының ханы өз баласы Бердіхан тұрса да хандықты батырлығы үшін Қарадөңге беретін идея ертегіде сакталады. Ертегіде батырдың жауы бірде қалмак, бірде қалмак жаулап әкеткен қыздан туған үш дәу түрінде (Қактырғай, Шажыракай, Шарын) арасынан үшінелді. Жаудың ұлын жау көру (тіпті ол жиен болса) қаһармандық салтқа тән.

Қарадөңнің батырлығының ұрпағы арқылы жалғасуын көрсету үшін Қарадөңнің өзін бақытсыз жағдайда қалдырады. Ұрпағының әкесін іздеп жауға аттануы, әкесін құтқаруы ертегінің кіріспесі рөлін атқарады да Қарадөң ұлының жалмауызға жолығуы, оның сүтін еміп, баласы болуы, әкесі алысқан дәуірмен алысуы, кемпірдің өз балаларымен бірігіп, Қарадөңге қастық ойлауы мен оны қын жолға жұмсауы негізгі сюжетті құрайды. Ал ұзак жолда екі дәумен кездесіп, олардың батырға достық көмек жасауы, жыланды, айдаһарды женуі, бәйтерекке келуі, тазша

кейпіне еніп, шаһарға келуі - сюжет ішіндегі сюжет. Қарадөң батыр бойындағы көне мергенге тән қасиет аткан садағынан «қырық иненің көзін қырық бөлді» деп дәріптеледі. Яғни батыр бейнесі қаһармандық эпосқа тән мадакталады. Негізгі жауын түбекейлі женбей үйленбейді, басқа мак-саттарға мойын бүрмайды.

«Сонымен Қанышпен батыр келген дәуді шыдатпады, бастапқы жығысынша көтеріп соғып, аяғын, белін сындырып, жекпе-жекке шыдамай, қалмактар еліне қашып құтылды. Сонымен патша Қанышпен батырға Құнікейді бермекші болып, қырық күн ойын, отыз күн тойын қылып, қызық көріп жата берді. Қанышпен батыр қызды өлі алған жоқ. Баяғы бәйтеректің түбінен үй тігіп жата берді. Қанышпен батырдың ойы қалмақтың тұқымын құрытып барып, қызды сосын алмақ» [9,270].

Ертегінің басты идеясы осы, қалған оқиғалар соны ашуға қызмет етеді. Өзі келіп тиіспесе де артынан барып, алдын-ала барып, қалмақпен соғысады. Патшасын бағындырып, дінге кіргізіп, тәжін алып, шіркеуін бұзып, өз шаһарына келсе, тағы да қалмак шапқыншылығына ұшырайды.

«– Сендер мынау жерге, бір ойға барып, аттарынды тынықтыра беріндер, мен патшасына барайын, – деп жолдастарын жөнелтіп, Қасым деген қалмақтың патшасының алтын сарайына барып, әйнектен қараса, Қасым патша алтын бесіктің ішінде жатыр екен. Қанышпен батыр ат үстінде тұрып, әйнектен бесік-месігімен суырып алып, алтын айдарынан ұстап тұрып:

– Қане, дінге кіресің бе? – деді.

Қасым патшада зәре жоқ.

– Кірейін, кірейін, жарайды, – деді. Қанышпен батыр патшага:

– Басындағы алтын тәжінді маған бермесен, басынды аламын, – деді. Қасым патшаның бермеске халі жоқ. Қанышпен батыр бақыртып тұрып басындағы алтын тәжін алып, шаһарындағы шіркеуін бұзғызып, түгел дінге кіргізді» [9,270].

Ертегі эстетикасында қазақ пен қалмақты бітістіру идеясы басымдық алады. Себебі, қалмак патшасы Қасымды бағындырған Қарадөң ұлы Қанышпен қалмак елінің ішкі мәселесіне де аласып, тозған қалмақтың ханын қайтарып, жазықтыны жазалап, тең татулық, достық орнатып, бейбіт өмірдің бітімгері болады.

Ал батырлық ертегі «Нәрік батырда» ерекше түу мотивінің сипаты өзгеше көрінеді. Ертегі Нәрік батырдың Құл Шора деген баланы асырап алудың басталады. «Асырап алу салты – казакта ежелден келе жатқан ғұрып. Негізінен өз кіндігінен ер баласы жоқ адамдар бала асырап

алған» [10,123]. Өйткені, патриархалды қоғамда ұл баласы жоқты «қу бас» атандырып, жиғантегеніне мұрагері жоқ адам әлеуметтік жағынан шеттелген. Қандай жағдайға байланысты кімді алып, бауырна салып, бала еткісі келсе де, халық дәстүрі бойынша, міндепті түрде орындалатын ғұрыптың бастысы – той жасап, ер балаға асық жілік, қыз балаға тоқпан жілік ұстату әдетін істейтін. Бөтен рудан алынған жетім бала болса да осы ғұрыптар арқылы заңды бала делінсе, олар өгей өкенің атына көшіп, сол рудың заңды ұрпағы болып саналады. Оған әкесінің туыстарының, тіпті жеті атаға толмаған ағайындарының қыздарына үйленуге қазак салты тыйым салған. Бұл қазақ дәстүріндегі асырап алған балаларды «кан-дас емессін» деп бөлмейтін, бала беру ғұрпының берік болғандығын көрсетеді. Осы заңдылық ертеңде ата-анасты өзінен туған баласымен бірдей көретін Нәрік бейнесімен берілген. Әйелдің ақылдылығы, батырға ақыл-кеңес беруі батырлық жырлардағы мәнгеге ие. Өзіне қызыққан ханды шешендікпен, ақылмен тоқтату қаһармандық әпостағы әйелдер бейнесіне жақын.

Ал Нәрік әйелінің ұл туып, Шора батыр деп атқоюы әкесі үйде жоқта іске асады. «Ұлды ерекше көру – ұл туса, сүйінші сұрау, қыз туса, жәймен келіндер деуі» де патриархалды сананың көрінісі. Отырықшылық әмір суреттерінен өзге жанрлардың ықпалы түрікпен жұртына кәсіп іздел, жеті жылға сапар шегуі (ат-тұрман, каружарак істету үшін), Құл Шора, Батыр Шора балаларымен бірігіп, үй салуы сияқты жағдайлар новеллалық ертеңін ықпалынан туған.

Тұтастанған батырлық жырлардың ықпалы Нәріктен туған Шораның әкесінің інісі Қырым батырмен кездесіп, оның жүйрік Таспагер ат беруге үеде етуі мен тұтас өүлеттің ұрпағының өзара бірлігін дәріптейтін тұста көрінеді. Ертең оқиғасында патриархалды қоғамдағы әке мен баланың қарым-қатынас заңына мән беріліп, әке жолынан ауытқудың жазаға үшірітілгенінде баян етіледі. Бұл – сөз магиясына сену, сол арқылы оң және теріс өсер ету мүмкіндігі туралы түсініктермен беріледі.

Ал «Алакөз батыр» ертеңінде батырдың әкеден теріс бата алып, қырғыздың қолында жеті жыл жатуы, қырғыздың батыр қызы Ботакөз көмегімен ғана аман құтылуы, батырлық жырлардағы сарындарды еске түсіреді. Мысалы, Қобыландыны Қарлығаның құтқару мотиві. Ботакөз бейнесі – анаеркі дәүіріне тән батыр қыздың көне қасиеттерімен қоса, эпосқа тән белгілерді сипаттайтыны. Батырмен күресіп, күш сыйнасатын қыз оның артықшылығын мойындан,

сенімді серік, көмекшісіне айналады. Бірақ ертеңідегі қыз тұлғасынан қаһармандық жыр өсері ғана емес, лиро-эпостың да өсері де байкалады. Мысалы, батыр мен сүйген қызының қосыла алмай, қыздың қазаға ұшырауы, оғам там түрғызу оқиғаларының баяндалуы. Ботакөз бейнесінде көне анаеркі дәүіріндегі өзіне жар таңдап, барлық мәселе де жетекші роль аткаратын «батыр-әйел» белгісі сақталған. Екінші жағынан, ата-ана ризалығының күйеуге тиген қыздың жазаға үшірітілгенінде туралы патриархалды отбасылық салттардың ізі де көрінеді. Қыз әкесінің құс болып ұшып іздеуі – мақсатты түрдегі құбылуды танытатын мифтік сананың сөүлесі.

Қорыта келгенде, қазақ ертеңілерінің ішіндегі батырлық ертеңілердің тұтас бір саласы эпос өсерінен жаңғырып, мазмұндық жағынан толысқан, сюжеттік түрғыдан күрделенгендігіне көз жеткізуге болады.

ӘДЕБІЕТ

1. Қасқабасов С.А. Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы // Қазақ фольклорының поэтикасы. - Алматы: Ғылым, 2001. - 2506.
2. Қорқыт ата кітабы. – Алматы: Қазақ әнциклопедиясы, 1994. - 7996.
3. Қасқабасов С.А. Ертек пен эпостың сюжеттік типологиясы // Қазақ фольклорының типологиясы - Алматы, 1981. - 2546.
4. Толстой И.И. Возвращение мужа в «Одиссее» и в русской сказке // О фольклоре. – М-Л., 1966. – 247с.
5. Ахметжан Қалиолла. Жараган темір кигендер. - Алматы, 1996. - 270 б.
6. Қашаган Құржіманұлы. Ақберен. - Алматы, 1972. - 198 б.
7. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-т, 1-кітап. – Алматы, 1960. - 386 б.
8. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. - М., 1983. - 462 с.
9. Ертеңілер. – Алматы, 1989. 4 том. - 3026.
10. Ареғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. - Алматы, 1973. - 3276.

Резюме

Рассматривается как поздний жанр сказки – героическая сказка, и дается анализ влияния героического эпоса на возникновению этого вида сказки. Приводятся примеры, которые раскрывают этот мотив на фоне композиционной структуры.

Summary

In the article it is considered as the late genre of fairy tale – heroic fairy tale, and is given the analysis of the influence of heroic epos to the appearance of this form of fairy tale. The examples, which reveal this motive against the background of composition structure, are given.